

ZA REŠETKAMI

France Bevk

Odlomek iz spominov

Železna vrata sodnih zaporov so se škrtaje zaprla za menoj. Bil sem prvič za rešetkami. Občutek nemoči in zapuščenosti kot pri otroku, ki se je izgubil v gozdu. Za mrvico olajšanja, ko so mi odpeli verige. Nisem vedel, kam naj denem proste roke. Uradnik v pisarni je tako zdolgočaseno vpisoval moje osebne podatke, da je to pomirjajoče vplivalo name. Zapisali so me v veliko knjigo, »zaigral sem na klavir«, kakor smo imenovali odtiskovanje prstov. Vse mirno, brezstrastno, kakor da sem prišel h krojaču, ki mi meri novo obleko.

Vse mi je bilo novo, po svoje zanimivo. Pozneje mi ni nikoli več naredilo tistega vtisa kot prvič. Telesna preiskava je bila mučna, žaljiva za človeško dostojanstvo. Stati v sami srajci pred tujim človekom, ki pretipava vse šive obleke, kakor da bi iskal iglo. In potem tisto podrobno preiskovanje telesa, kakor da bi mogel v njegovih najintimnejših kotičkih kdo ve kaj vtihotapiti v ječo.

Zaprla so me v pritličje, v zadnjo celico desnega krila. Visoka okna z železnimi križi in mrežami, a brez »volčjih gobcev«, ki bi zapirali pogled v svet in branili soncu med stene. Pet železnih postelj, nad vsako polica z menažko in glinasti vrč za vodo. V enem kotu umivalnik, v drugem stranišni čebriček, v vratih linica in stekleno kukalce za opazovanje. Pogled na starinski vodnjak z velikim železnim kolesom in leseno streho na dvorišču. Razgled na goriški grad in na del mesta pod njim; iznad streh je gledal cerkveni stolp z uro. Ta mi je v nespečnih nočeh z zamolklimi udarci merila čas.

V celici sem našel štiri jetnike. Dva izmed njih sta me že prej poznala po imenu. Sprejeli so me z radovednostjo, hkrati z veliko pozornostjo. »Politični«, ki so med »navadnimi« zmeraj vzbujali tiho spoštovanje, so bili takrat še redki, bil sem posebnost. V skupih besedah so izvedeli za vzrok moje aretacije. V en glas so mi zatrjevali, da bom oproščen ali — v najslabšem primeru — obsojen pogojno. Niso me samo tolažili, govorili so iz prepričanja. Rad sem jim verjel, da mi je bilo lažje pri srcu. Uslužno so me poučili o hišnem redu, saj se sprva nisem vedel kako obrniti. Takoj se nisem čutil več tako tujega in zapuščenega.

Sedel sem na prazno posteljo, ki je stala tik stranišnega čebrička. Na nji je bil pred nekaj dnevi nenadoma umrl neki potepuh, o katerem je jetniški zdravnik trdil, da se le pretvarja. To me ni motilo, zdelo se mi je nekako v slogu. Moji novi tovariši so bili tatovi. Doro, temnolas in širokopleč, je veliko molčal, se pogosto ves zaprl vase, begal po celici in mrščil čelo, kakor da ga neizmerno peklí misel na družino, in muči hrepenenje po življenju tam zunaj. Belolasi Toni, zajeten v telo, bledega okroglega obraza s pegami na licih, brezčuten in surov, je mnogo polegaval in polglasno skozi zobe brundal kvan-tarske pesmi. Žane, doma od nekod iz ljubljanske okolice, se je s svojim drobnim telesom ves izgubljal v prevelikem jopiču, nemirne oči v ptičjem obrazu so mu venomer begale, kakor da mu neka misel ne dá miru. Žvanut, ki je govoril mešanico furlanščine in italijanščine, se je brez konca široko režal v podolgovati, neobriti obraz z velikim nosom; bil je hudo razcapan, raztrgani čevlji so mu zijali skoraj brez podplatov.

Zvonec je že kdaj naznanil tišino, a še nismo spali. Mene so dra-mile misli in občutki, sojetniki pa so bili vsi prespani od dolgih dni in noči. Lovili so spanje in si krajšali čas s pripovedovanjem. Pri-povedoval je Žvanut, oslonjen na komolec, drugi so ga poslušali. Beseda mu je polglasno tekla tako enakomerno kot voda iz studenca. Če je zaslišal korake na hodniku, je za hip premolknil in se ozrl v vrata, nato je zopet nadaljeval. Zakladnica njegovih zgodb se je zdela ne-izčrpna. In skoraj vsaka se je začejala: »C'era una volta un prete...« Erotične zgodbe, ki so dišale po »Decameronu«, le da so bile bolj gole, brez pesniških okraskov.

»C'era una volta un prete...« Od tistega večera sem si samo to zapomnil, besede so mi le kot šum vode udarjale na uho. V nočni tišini in mraku so mi burni občutki vedno tesneje oklepali srce. Prvi vtisi so bili strašni, tisti večer in še nekaj dni sem jih okusil do zadnje kaplje. Domišljjal sem si, da življenje tam zunaj ne more teči brez mene, da me bo konec brez vkoreninjenih navad, brez pomenkov z znanci, brez branja časnikov, brez snovanja domišljije v večernih urah. Tehtal sem veličino svoje krivde. Prepričeval sem se, da se je zgodila pomota, ki jo bodo spoznali sredi noči in jo hiteli popraviti. Bilo je smešno, kako me je razburil vsak ropot na hodniku. Dvignil sem glavo in prisluškoval v pričakovanju, da se mi bodo zdaj zdaj odprla vrata v prostost. Kakor da ves svet misli samo name, da poli-cijski komisar ne spi, da preiskovalni sodnik bedi in da s tistim trenutkom, ko so me potisnili za omrežje, nisem postal le številka na sódnem spisu.

Žvanut je že kdaj utihnil, vsi so že spali, ko je zaropotal zapah in zaškrtal ključ v vratih. Zdaj? Srce mi je burno zatolklo. Dva paznika sta imela nočni pregled. Ozrla sta se po posteljah, z žepno svetilko pregledala križe v oknih, če niso morda prepiljeni.

»Ali še ne spite?« me je vprašal paznik, starejši mož, Slovenec, ki mi je bil naklonjen.

»Ne še,« sem mu tiho odgovoril.

To ni bilo nič, vendar mi je dobro delo. Disciplina takrat ni bila stroga, vsaj ne tako bedasto stroga, da bi pomanjkanje prostosti spreminjala v pekel. Pazniki so bili vršilci dolžnosti in niso vzbujali mržnje, kolikor nismo mrzili vseh, ki so nam omejevali svobodo.

Odganjal sem misli in podil občutke, da bi priklical spanec na oči. Že sem začumel, ko me je zdramil vek otroka, ki je skozi odprta okna udaril iz bližnjih hiš. Šel mi je do srca kot v mraku glas gosli in pesem nekega dekleta, ki si je tešilo hrepenenje. Po uličnem tlaku je zaropotala zapoznela kočija, odmeval je peket konjskih kopit in vse se je zopet izgubilo v tišino... Nenadoma mi je prišla misel: Koliko dni? Sto, dve sto, tisoč, dva tisoč? Saj to je nemogoče, sem se zgrozil... V stolnici je bilo ure. In zopet, In zopet. Slišal sem ure vse dotlej, da se je začelo svitati. Pri kapucinih je s tenkim glasom zazvonilo k prvi maši. Iz mraka se je izvila temna cipresa; izza jetniškega zidu je kot mogočen prst bodla v nebo, na katerem so ugašale zadnje zvezde. Goriški grad je oblila jutranja svetloba. Mesto je začelo utripati, spanja še ni bilo.

*

Sodna razprava je bila že tretji dan, »per diretissima«, po naglem postopku. Saj ni bilo treba ničesar dokazovati, vse je bilo kot na dlani. Že koj drugi dan me je zaslišal preiskovalni sodnik. Bilo me je sram priznati, da spisa nisem prebral, preden sem ga dal v tiskarno. No, prebral sem začetek, prva dva stavka. Pri tem je ostalo, te izjave nisem več popravljaj. Ali vem za avtorja spisa? Trdil sem, da ne vem; to sem podpisal. Priletni odvetnik mi je s samozavestnim nasmehom na polnem obrazu slovesno zagotavljal, da me bo »izmazal« vsaj s pogojno kaznijo, če ne bo dosegel oprostitve. Bil je dobrodušen gospod, šalil se je z menoj in mi pripovedoval stare dovtipe. Menda je mislil, da je to najprimernejša snov za razgovor z urednikom humorističnega lista. Smejal sem se le iz vljudnosti.

Dva karabinjera sta me vklenila na hodniku, četudi je šla naša pot le po hodnikih, iz poslopja v poslopje, in sta mi zopet snela okove v veži sodne dvorane. Kljub upanju, ki so mi ga prilivali od vseh

strani, sem nekoliko trepetal, ko sem sedel na zatožni klopi. Bilo je prvič, da sem kot obtoženec stal pred sodniki. V sodno dvorano se je bilo nateklo precej občinstva. Posebno slovenska javnost se je živo zanimala za moj primer, ki je bil med prvimi znamenji, da se nam bližajo hude ure.

Trije sodniki v temnih talarjih, za njimi črna zavesa, nad njo napis: »La legge è uguale per tutti.« Zakon je za vse enak. Kakor skrbno pripravljena uprizoritev. Če bi ne bil obtoženec, bi se mi vse skupaj zdelo smešno. Imel sem občutek, da veje nekaj mrzlega s sodniških obrazov. Niso mi vzbujali zaupanja. Državni tožilec, rdečelasi dolgin s konjskim obrazom, me je meril s sovražnim pogledom kot trikratnega hudodelca. Ponovil sem, kar sem že povedal preiskovalnemu sodniku. Policijski komisar je ostro pričeval proti meni; trikrat me je opominjal, je rekel, a sem bil gluh za njegove besede. Državni tožilec je v kratkem, a ostrem govoru spustil name vse strele. Napihnil je mojo »krivdo«, da me je mraz spreletaval po hrbtu. Tisti drugi stavek »Desetih zapovedi za rekrute«, ki sem ga po svojem priznanju prebral, mi je kot opeka padel na glavo. Vse skupaj mi bilo nič tako strašnega, v nebo vpijočega; deset satiričnih dovtipov, ki so med smehom in dobro voljo krožili po vseh vojašnicah, a so jih tedaj, ko se je že začelo preganjanje slovenskega tiska, proglasili za žalitev vojske. »Uboge mamice, ki so to brale, si krivo zamišljajo, kako se njihovim sinovom slabo godi v naši armadi.« Žaljivo me je imenoval »klavarno postavo slovenskega časnikarja, ki stoji pred nami«. Iz teh besed je velo sovraštvo, ki ni veljalo samo meni. Ne spominjam se več, kakšno kazen je zahteval za moje hudodelstvo — osem ali devet mesecev.

Odvetnik je v vznesenih besedah zapel slavo italijanski vojski, ki je premagala Avstrijo in s svojo krvjo postavila »nove, večne, svete meje Italije«. S tem uvodnim slavospevom se je že naprej ogradil pred morebitnim očitkom, ker je sprejel mojo obrambo. »Če bi bilo to natisnjeno kje v notranjosti države, bi ne moglo imeti kvarnih posledic, toda tu, na teh tleh...« Zaradi moje dotedanje nekaznovanosti — prva denarna kazen je bila še v prizivu — je predlagal, naj me oprostijo; a če me že obsodijo, naj me obsodijo pogojno.

Tribunal se je umaknil in ga dolgo ni bilo nazaj. Sodniki se niso mogli zediniti. Izvedel sem, zakaj. Predsednik sodišča je bil iz starih pokrajin, kjer fašistična občutljivost in zlonamernost še ni zavzela tistih razmerij kot v Julijski krajini. Oba prisednika pa sta bila iz na novo priključenih krajev, kjer je bila nestrpnost proti drugorodcem že s prvega početka zelo živa.

»V imenu njegovega veličanstva kralja... štiri mesece ječe...«

»Pogojno?« je vprašal odvetnik.

Predsednik je zanikal. Odvetnik je bil presenečen.

»Vložili bomo priziv,« je rekel.

Bilo je končano. Zopet so me vklenili in odvedli v celico.

*

Štiri mesece zavora — to ni nič v primerjavi z leti. A meni, ki sem bil brez občutka kake krivde prvič obsojen na brezdelje, se je zdelo preveč — cela večnost. Dva cela dneva še nista bila za meno; če sem pomislil na vseh sto in dvajset dni, me je spreletaval mrz. Življenje tam zunaj se brez mene ni ustavilo, le moje je obstalo kot ura, ki se je iztekla. »La legge è uguale per tutti!« Da? Ali sta dva, ki prejemata za isto dejanje v enakih okoliščinah isto kazen, res enako kaznovana? Nekateri prenašajo zapor z jezo, a vendar topo, brez duševnega trpljenja, druge pa vsako minuto grizejo muke. Sodniki preveč lahko-miselno razmetavajo z leti obtožencev. Ne morejo vedeti za ceno ur, dni, mesecev in let tujega življenja, če ječe sami niso okusili. Ali je nazadnje namen kazni maščevanje?

Vse mogoče mi je prihajalo na um. Človek tam notri drugače čuti in misli kot v prostosti. Tolažil sem se s prizivom. Lučka upanja. Brez upanja bi bilo težko prestati samoto in dolgočasje ur, odrezanost od življenja. Bilka, na katero se jetniki obupno obešajo in si zamisljajo možne rešitve vseh vrst. Vsi večji državni prazniki, vsak še tako neznaten dogodek v kraljevski hiši jim je v mislih obetal pomilostitev. Prišel je pričakovani dan, nič se ni zgodilo, trenutno so bili poparjeni, a že je nekdo iztuhel nekaj novega. Izrazil je možnost, trikrat so jo obrnili in že so ji verjeli. Nekaj časa niso govorili o drugem kot o tem. Tako hodijo do konca kazni od postaje do postaje. Njihovi jalovi računi so včasih za kak trenutek tudi mene potegnili za seboj.

Redkokdaj prej ali pozneje sem duševno toliko trpel kot tiste prve dni. Potem sem se priučil in se umiril, le ure so mi bile tudi po- slej mnoge daljše kot v prostosti. Ni imelo smisla polegavati z rokami pod glavo in z razbolelim srcem prisluškovati glasovom od zunaj. Sprijaznil sem se z ozkim svetom, vklenjenim med štiri stene. Pred tovariši se že koj od početka nisem ogradil, a sem bil preveč zaposlen sam s seboj, da bi bil želel in iskal njihove družčine. Zdaj sem prisluhnil njihovim razgovorom, s katerimi so ubijali čas. Bili so zanimivi po svojih življenjskih usodah in po različnih značajih.

Toni in Žane sta bila večča vsakovrstnih umetelnosti. Ne bi mogla tajiti, da nista že nekatero leto presedela za rešetkami in hodila v šolo k starim galjotom. Toni, ki je v pisani, že stokrat preprani jetniški obleki, po turško posedeval na svoji postelji, je iz kruhove sredice, ki jo je prežvečil v testo in pobarval s sežganim papirjem, s spretnimi prsti izdeloval umetne cvetice. Njegove šahovske figurice so bile majhna umetnina. Žane je s skromnimi sredstvi, ki jih je našel v zaporu, naredil vžigalnik, ki nikoli ni odpovedal. Cigaretnice, zlepljene iz trdega stranišnega papirja in okrašene s koščki izglačene ovsene slame, so bile pravo čudo, svetile so se kot zlato.

V urah pred večerom in v mraku, ko so jetniki najbolj nemirni, so tekli razgovori. Žvanut je bil že izčrpal vso zalogo ljubezenskih, s surovo čutnostjo pretkanih zgodb. O sebi ni znal ali ni hotel pripovedovati. Doro, Toni in Žane pa so bili kot živa knjiga. Spočetka se pred menoj niso dotikali svoje preteklosti, še posebno ne svojih tatinskih početij, kakor da se sramujejo. Morda mi tudi niso do kraja zaupali. Saj prve dni sem komaj slutil, da sedim med tatovi. Nisem drezal vanje z vprašanji. Polagoma, dan za dnem bolj, se jim je zaupljivo razvezal jezik.

Toni je pripovedoval najbolj prostodušno, surovo odkrito, kakor da se baha s svojimi tatvinami... Doma je bil iz neke vasi v goriški okolici, med vojno je doraščal v zaledju fronte. Prepuščen sam sebi, se je vzgajal pri soldateski, ko je prežal na kose kruha. Postal je potepuh in tat. Polovico osmih poveljnih let je presedel v zaporih, zdaj na eni, zdaj na drugi strani državne meje. Bil je malodane nepismen, a člene kazenskega zakonika, ki govorijo o vlomu in tatvini, je znal skoraj na pamet.

»Za tri leta so me zašili,« se je režal. »Če bi vedeli za vse, bi dobil dvajset let. Še bi bilo premalo.«

Bil je vesel in zadovoljen, da je ukanil pravico. O zadnji tatvini je previdno molčal; čakal je na prizivno razpravo. Vlomi bil je bil v neko samotno poštno poslopje; to mu ni prineslo kdo ve kakih koristi, a ga je spravilo v ječo... O svojih prejšnjih početjih pa se je nagosto razbesedil. Njegova posebnost so bili vlomi skozi podstrešja v hiše, ki so bile trenutno zapuščene. Nekoč mu je tak vlom vrgel ves izkupiček od para volov. Drugi dan ga je golo naključje nagradilo z zlato uro in debelo listnico nekega Amerikanca, ki je bil preveč brezskrbno zaspal v nekem ljubljanskem prenočišču.

»Odpeljal sem se na Hrvaško. Dva meseca sem živel kot polh v jeseni.«

»Srečo si imel,« je rekel Žane z zavistjo v glasu.

»Ti je ne boš imel, če boš skakal le skozi okna.«

Žane se je pomračil in jezno meril celico. Zmeraj je z naslavo obujal spomine na doživljaja z deklinami, o svojih tatvinah pa je molčal. Njegova posebnost je bila kraja oblek in posteljnine skozi okna pritličij. Ker je moral ukradeno še vnovčiti, je bil v stalni nevarnosti pred odkritjem. Ta način kraje vzbuja prezir celo med kradljivci. Zato ga je Toni tu pa tam zbadal z opazkami, ki jih spočetka nisem razumel. Večjega zaničevanja so bili deležni le še žeparji. Veliki vlomilci pa so bili kot plemstvo med tatovi. O njih so govorili s spoštovanjem kot o junakih; občudovali so njihovo spretnost in drznost.

Tiste dni je v temni samici prvega nadstropja ždel neki bančni vlomilec. Skoraj ni bilo dneva, da bi ne govorili o njem. Vlomil je bil v Sicilijansko banko in odnesel dvanajst milijonov lir. Plen si je razdelil s sedmimi pomagači, vsak je dobil poldrug milijon. Veliki vlomilec je ušel v Južno Ameriko, v dveh letih in še prej zafrčkal vse bogastvo in se naskrivaj vrnil nazaj v Italijo. Pri vlovu v neko bančno podružnico v Furlaniji ga je sreča pustila na cedilu. Obsodili so ga na dvanajst let ječe. Zdaj je čakal, da ga prepeljejo v neko jetnišnico za velike hudodelce.

Bilo je ganljivo, kako je bila tatovom in tatičem živo pri srcu njegova usoda. Bili so kot romantični zanesenjaki, ki bi radi rešili svojega kralja. Če bi se bilo dalo, bi mu pripomogli k begu. Niso verjeli, da bi njegovi vlomilski tovariši ne znali najti poti, da bi ga izmotali izza rešetak. Nekoč — pred pol leta — bi se mu bilo to skoraj posrečilo. V načrt za beg je bil zapleten tudi Doro, ki je tedaj sedel za ponesrečeni vlom ob belem dnevu. Stvar je prišla na dan, veliki vlomilec se je še dalje grizel v svoji samici, Dorotu pa so naložili nova leta ječe.

Ta mladi mož mi je bolj vzbujal vtis nesrečnega zapeljanca kot tatu in vlomilca. Težka mladost ob trdem očetu in mačehi ga je bila zgodaj pahnila na ulice predmestja. Postal je pustolovec, se lovil za kruhom iz kraja v kraj in se kljub revščini kmalu oženil. O poskusu vloma in o svojih majhnih tatvinah ni rad govoril, zadnje kazni pa se ni sramoval. Zaradi nje je užival med tatovi velik ugled. A ni mogel skriti, da duševno trpi, morda nič manj kot jaz.

Najbolj ravnodušen, vedno nasmejan, je bil Žvanut. Bil je droben, priložnostni tat. Vinski trgovec, pri katerem je bil za hlapca, ga je obdolžil, da mu s ponarejenimi ključi krade vino iz kleti. Trdil je, da je nedolžen, a ga je že prizvok glasu izdajal, da laže.

Doro mu je bil za razpravo posodil par čevljev, ki jih je po ne vem kakšnem naključju imel v celici. »Da ne boš tak stal pred sodnikom.« Žvanut je bil najbrž proti pričakovanju oproščen zaradi pomanjkanja dokazov. Ko je prišel po svoje stvari, smo bili na dvorišču. Dorotu je pustil svoje raztrgane čevlje; ta jih je z gnusom ogledoval, nato jih je zalučal v kot.

»Pa pravi, da ni tat,« je rekel.

Da. Saj o tem že prej nismo dvomili.

Čez dva dni je Dorota obiskala žena. Ko se je vrnil iz govorilnice, je bil videti razjarjen. Vrgel se je na posteljo in škrtal z zobmi. Nismo se ga drznili takoj ogovoriti.

»Kaj pa je?« smo ga slednjič vprašali.

»Žvanut, hudič!« je izpljunil.

Nismo ga razumeli.

»Kaj je z Žvanutom?«

»Moji ženi se je zlagal, da mi je posodil petdesetak. Terjal je, naj mu ga vrne. In ona mu ga je dala...«

Nekaj časa smo tiho zijali. Nenadoma se je Toni zakrohotal, se vrgel na posteljo in brcal z nogami. Bilo mu je vse skupaj tako groteskno smešno, da so mu solze lile iz oči.

Tudi mi smo se zasmejali. Doro je sedel in se čudil. Razumel je. Tedaj se je zasmejal tudi on. Žvanutove čevlje je vrgel v stranišni čebriček...

Žvanutova postelja ni dolgo ostala prazna. V celico so nam vrgli Poldeta, šibkega fanta potlačenega obraza in žužnjave govorice. Zapuščen, klateški otrok predmestja, ki je zmlada sproti kradel za usta. Lagal je, da nikoli nismo vedeli, kdaj govori resnico. Jedel je s tekom kot sestradan pes, se prilizoval paznikom, a meni se je ponujal za slugo. Njegovo življenje je potekalo izmenoma med ulico in jetniško celico. Ne bi bil verjel, da ga bom še dvakrat srečal med tistimi zidovi.

Vse smo si že povedali. Besede so bile bolj gole, bolj brez prikrivanja in olepšavanja kot med prijatelji. Zdaj pa zdaj smo izgrebli iz spomina še kak dogodek, da nismo bili obsojeni v molk. Nekateri jetniki se iz dolgočasja začnejo sovražiti, a med nami ni bilo niti najmanjše mržnje. Žane je prizanesljivo požiral Tonijeve zbadljivke. Če bi rekel, da smo si bili samo znanci, bi rekel premalo. Bili smo si več. Različni po značajih, preteklosti in izobrazbi, vendar v nekem pogledu med nami ni bilo razlike — bili smo si ljudje. Skušali smo se razumeti. Skupen nam je bil odpor proti družbi, ki na debelo greši in se trka na svoje poštenje, a nas je izločila in zaznamovala. V tem se nisem ločil od tatov.

(Se nadaljuje)

ZA REŠETKAMI

France Bevk

(Konec)

Dnevi so tekli. Zaman sem nestrpno čakal, da me odpeljejo v Trst na prizivno razpravo. Prijatelji, ki so se zunaj zanimali zame, so mi izposlovali dovoljenje za pisateljstvo. Četudi sem se za silo vživel v tisti ozki svet, me je mučilo brezdolje. Zunaj, v svobodi, me je trapilo pomanjkanje prostih ur. Za vsako vrstico, ki sem jo napisal, sem si moral kratiti nočne ure počitka. Tu pa se mi je čas brezplodno iztekal kakor voda v pesku. Razganjale so me misli in podobe, ki so se mi porajale v brezpečnih nočeh, ko sem odprtih oči lovil zvoke ure.

Zbral se je tribunal in mi izdal dovoljenje »v imenu njegovega veličanstva kralja...« S tistim dnem se je moje življenje v zaporu prelomilo. Zaprlji so me v posebno celico, samico. Ne zato, da bi me kdo ne motil pri delu, temveč da bi kak kosček papirja ne prišel sojetnikom v roke. Iz istega razloga tudi nisem več hodil na skupne sprehode. Sam sem se zračil v opoldanski uri, ko je bilo v sončni vročini vse poslopje mrtvo in tiho. Bil je pretrgan vsak stik med menoj in drugimi jetniki.

Če bi me bili koj prvi dan zaprli v samico, bi morda ne bil pogršel družbe. Zdaj pa se mi je tožilo po tistih večernih urah, ko celice oživijo kot čebelni panj in se živahno pletejo besede. Z rahlim otožjem sem se skozi okensko mrežo oziral na stare znance, ki so po eno uro na dan krožili ob stenah na dvorišču ali pod streho vodnjaka iskali sence. Včasih sta Doro in Toni sporazumevajoče pomežiknila v moje okno. Cigan, konjski tat, je kot zmeraj z rokami v žepih in s pogledom v tla meril pločnik ob zidu. Toliko korakov tja, toliko nazaj, kakor da v mislih roma po sivih, prašnih cestah. Včasih je dvignil pogled v okna drugega nadstropja z upanjem, da bo za omrežjem zagledal obraz svoje žene. Vedno se je vljudno pobranil, kadar sem mu ponudil cigareto, dasi so mu oči gorele od poželenja. Ko je bil pogovor nanesel na tatvino, mi je rekel zaupno, resnobno: »Kako naj živite, če ne kradete!« Bilo mi je do smeha, a sem mu pritrdil. Zanj je bila to resnica.

Kljub občutku prevelike samotnosti bi si ne želel nazaj. V celico so mi postavili mizo in stol. Na mizi je bilo pero, črnilo in prazni zvezki, opremljeni s pečatom in podpisom ravnatelja. Celica je dobila rahel dih domačnosti. Zadišalo je po prostosti. Dobival sem knjige, ki so me zanimale. Strindberg v nemščini. Imel sem ga cel kup, ki ga še

nisem utegnil prebrati. Ta pisatelj mi je bil tedaj zelo po srcu, dasi sem se pozneje odvrnil od njega.

Čez dan sem bral le kako uro in zvečer v postelji, preden so ugasili luč. Bil sem srečen, če so kdaj na to pozabili. Noči so mi bile vedno predolge. Z vso strastjo, da, z gladom sem se vrgel na pisanje. Bilo je prvič, da sem se lahko ves dan posvetil literarnemu delu, od jutranje budnice do večernega zvonjenja, ko sem moral v posteljo.

Nikoli prej ne pozneje nisem v tako kratkem času toliko napisal. Domišljija je prehitevala pero, ki do zadnjih let nikoli ni bilo počasno. Vse, kar se je nabralo v meni, je sililo na papir. Ves v ognju sem delal samo prve zapise, nisem imel strpnosti, da bi kako delo popestoval in izgladil. Marsikaj tega, kar sem takrat napisal, sem pozneje zavrgel. A iz množine vsega sem črpal še mesece in mesece.

Da nekdo piše v zaporu, je bilo nekaj hudo nenavadnega. Kaj takega se še ni zgodilo. Pazniki so hodili gledat skozi kukalce v vratih, kaj neki počenjam. Nekoč sem ujel skozi vrata tale razgovor:

»Kaj dela?« je vprašal neki preprostež.

»Piše.«

»Kaj piše?«

»Romane. Pisatelj je.«

»Kako — pisatelj?«

»Pisatelj pač. Kakor D'Annunzio.«

A! Kakor D'Annunzio? Preprostežu se je najbrž nekoliko posvetilo. A nisem prepričan, da je o D'Annunziu vedel kaj več, kakor da je bil s svojimi legionarji zasedel Reko.

Tiste dni so v zaporih odprli šolo za nepismene in na pol pismene. Pouk je bil dvakrat na teden po eno uro. Vprašali so me, če se želim vpisati v šolo. Vpisal sem se. Uporabil sem to priložnost, da sem lahko dvakrat na teden pretrgal enolično samoto. A največ zato, da sem zopet prišel v stik z drugimi jetniki.

Šolska soba je bila v drugem nadstropju, kjer so bile celice za ženske jetnice. Velika je bila in prostorna; okna, ki so imela samo železne križe brez mrež, so bila obrnjena proti dvoriščni plati sodnega poslopja. In kakor v vsaki šoli: šolske klopi, kateder, velika tabla in zemljevid na steni. In velika, starinska omara za knjižnico.

Začetek je bil togo slovesen. Gospodje v prazničnih oblekah so posedli okoli katedra. Višji državni tožilec z gladko obritim senatorskim obrazom je imel slavnostni govor. Trobezljal je, kako oni dobro vedo za naše trpljenje med prestajanjem kazni, ki nam jo je za naše zločine naložila pravica. »Misli vam uhajajo domov, solze vam

silijo v oči, srce vam trepetaja, ko gledate skozi okno ptičke, ki se veselijo prostosti...« Oni to vedo, zato skrbijo, da bi nam olajšali trpljenje. Hkrati pa nam s šolo nudijo priložnost, da meseci in leta za nas ne bodo do kraja izgubljeni, temveč se bomo bogatejši na znanju vrnili nazaj v življenje...

Ne vem, s kakšnimi občutki so drugi jetniki spremljali te besede. Meni se je zdelo sočutje mrzlo uradno, papirnato. Gospodje so zaploskali govorniku, ki je s stiskanjem rok sprejemal čestitke, se klanjal in zahvaljeval. Ko je bil uradni del končan in so gospodje odšli, smo si oddahnili. Môra slovesnosti je padla z duš. Ostali smo sami z učiteljem. Dva paznika sta nas stražila, eden pri oknu, a drugi pri vratih.

Tiste redke ure sem se počutil, kakor da sem zopet v ljudski šoli. Isto cepetanje, šepetanje, spogledovanje in pomežikovanje. In lističi iz klopi v klop, kadar sta se paznika kam zamislila. Pisali smo kot učenci v drugem polletju prvega razreda. Popolnoma nepismenih ni bilo med nami, razen enega ali dveh izmed štirih mladoletnikov, ki so bili izropali nabiralnik pri kapucinih. Mene je učitelj pohvalil za lepo pisavo. Bilo je zabavno. Ko je izvedel, kaj sem po poklicu, je od zadrege zardel do ušes in pogledal v mizo.

Mož je bil upokojen italijanski učitelj, že ves osivel in upognjen. Poučevanje jetnikov je sprejel, da se je lažje preživljal. Ves človeško dober, uvideven in prizanesljiv, ni pri nikomur izmed nas vzbudil najmanjše mržnje. Ni bil črnosrajčnik. Kadar sva bila sama, si je s pritišanim glasom upal izreči kako grajo nad fašističnimi veljaki.

Pomagal sem mu urediti knjižnico in deliti knjige med jetnike. Iz spoštovanja do njegove starosti in poštenosti sem mu rad olajšal delo. Knjižnica je bila borna, kakih dve sto italijanskih knjig raznih darovalcev. Ne vem, po kakšnem naključju so bile zašle v knjižnico tudi tri slovenske knjige, dva stara koledarja in Sienkiewiczjev »Potop«. Ta je poslej romal iz rok v roke tistih slovenskih jetnikov, ki niso znali italijanščine.

Polovico kazni je bilo že za menoj, ko me je slednjič prizivno sodišče klicalo v Trst. Potoval sem v spremstvu karabinjerov s Tonijem in nekim melanholičnim fantom. Ta je bil po obrazu kot kak mladoletnik, sirota od mladih nog, vzgojen pri tujih ljudeh, občutljiv kot struna. Neko nesrečno naključje ga je bilo naredilo kriminalca. Ves dekliško nežen in zasanjan si je to hudo gnal k sreči. Nekoč si je skušal prerezati žile v zapestju. Sredi noči je zagnal strašen krik, da je vse planilo iz spanja. Razbil je vse, kar mu je prišlo v roke,

s krvjo oškropil stene. Ko se je vrnil iz ambulate, je bil zopet tak kot prej. Zdaj, ko je bil s Tonijem in menoj privezan na isto verigo, je bil čudno tih in zamišljen. Ponujal sem mu besedo, a mi je odgovarjal le na kratko in se odsoten nasmihal.

Od te poti sem si obetal nekaj tednov življenja. Hkrati me je mikalo izmed sten v svet, med ljudi, na zrak in sonce, ki je že močno prigrevalo, saj je bilo visoko poletje. Vožnja v Trst za jetnike ni bila enostavna. Vstopiš v Gorici in čez eno uro izstopiš v Trstu, četudi v spremstvu orožnikov. Izstopili smo že v Tržiču, da drugi dan nadaljujemo vožnjo z vlakom, ki je z železnim jetniškim vozom dvakrat ali trikrat na teden prihajal iz notranjosti države. Za tisto noč in dele dveh dni smo bili gostje sodnih zaporov v Tržiču.

Ta postanek mi ni bil neprijeten. Obetal mi je novih obrazov in novih doživetij. Tu je bilo vse bolj po domače, brez togih predpisov in strogosti. Nekateri vlomilec, ki je pestoval misel na beg, je v Tržiču poskusil svojo srečo. Ravnatelj in paznik zaporov v eni osebi je bil črnolasi lepoteč, ki je za napitnino rad zamižal na eno oko. Naša celica je bila v pritličju, zadnja na koncu hodnika. Skozi odprto linico smo se lahko razgovarjali s sosedi. Velika, lesena ležnica je zavzemala skoraj ves prostor. Ob steni od okna z »volčjim gobcem«, ki je gledalo na dvorišče, pa do vrat smo se lahko sprehajali le v vrsti drug za drugim in se na povelje prvega vsi hkrati obrnili.

V celici smo že našli nekaj tovarišev, med njimi dva berača. Prvi je bil krepek, sivolas starec, malce prekanjenega pogleda, ki je po ure posedal s koleno pod brado in momljal z usti, kakor da prežvekuje. Drugi je bil štiridesetletnik s črno kratko brado, kakor da se že več tednov ni obril; jopič in hlače so mu bile nagosto zakrpane z raznovrstnimi kosi blaga. Neki pustolovec mojih let, ki ga je nemirna kri gnala po svetu za srečo, je čakal na izgon čez mejo. Četrty je bil velikan v jetniški obleki, gluh kot stena, v sivih očeh se mu je iskril humor. Prizivno sodišče mu je bilo potrdilo kazen; vračal se je v Gorico.

»Povejte, kako naj živim!« je grmel in se pričenjen z rokami opiral na kolena. »Gluh sem kot tnaló, nič ne slišim, nihče me ne najame za delo. Jesti pa moram. Stopim v trgovino, da bi poprosil za vbogajme. Pogledam okrog, nikjer nikogar. Lepa priložnost — sežem v predal in zgrabim pest drobiža, tedaj se prikaže neka baba. Gluh sem, nisem je slišal, da je v bližini. Štiri leta... Rekel sem sodnikom: Pa mi povejte, kako naj živim... A oni nič — štiri leta... Ko me bodo izpustili, bom zopet poskušal krasti in zopet me bodo prijeli. Če sem pa gluh in nič ne slišim...«

Pripovedoval je brez globokega ogorčenja, kakor da ugotavlja suho resnico, ki se komaj tiče njega. Pri tem nam je napeto gledal na ustnice; na pol je bral, a na pol uganil naše odgovore.

Toni se je razgovarjal z nekim kratkolascem iz sosednje celice. Kazalo je, da sta stara znanca. V Pulju je bil odsedel kazen za drzno tatvino, bil je na izgonu.

»Domov me vračajo, hudiči,« je žejljal skozi redke zobe. »To me jezi. Tudi tam imajo z menoj neke račune... Ali je res, da so v Jugoslaviji uvedli prisilno delo za kaznjence?«

»Nekaj sem slišal,« je rekel Toni. »Menda bo res.«

»Naj jih zlodej!« je izpljunil kratkolasec. »Ko bom zopet zunaj, bom sunil kaj poštenega, da se bo izplačalo. Če me dobijo, jo bom poceni odnesel, saj bo amnestija...«

Kdo ve, zaradi katerega bodočega dogodka je računal na amnestijo. Tega nisem uganil. A bilo je očitno, da ga greni misel na prisilno delo, zakaj vedno znova se je vračal k temu vprašanju.

Proti večeru, ko smo se že vrnili s sprehoda na dvorišču, so se nenadoma razburili jetniki v zadnji celici ob vhodu. Bili so trije fašisti v uniformah, ki so bili zagrešili roparski napad nekje na Krasu. Zdaj eden, zdaj drugi je pomolil svojo črno glavo skozi linico, kričal na nas in grozeče potresal pesti.

Bili smo začudeni, nismo jih takoj razumeli. Počasi se nam je posvetilo, da sipajo strele na glušca. Na dvorišču je neprevidno hvalil avstrijske puške pred italijanskimi. Črnosrajčniki so mu ugovarjali iz užaljenega rodoljubja, vendar se niso prehudo razvneli. Njihova razžaljenost se je šele čez kako uro razplamtela v vihar.

»Z vami jo imajo,« smo rekli velikanu.

Ta se je pripognil in z napetim pogledom lovil besede z ustnic svojih nasprotnikov. Razumel je, za kaj gre. Odgovarjal jim je z neizbranimi besedami in jih z nesramnimi kretnjami pošiljal k vragu.

Vpitje je priklicalo ječarja, ki je pozaprl vse linice in jih zaklenil. Pritličje je potihnilo. Sonce je že zahajalo, med zidove je legel mrak. Melanholični fant je sedel s hrbtom oslonjen na steno in si grizel nohte. Oči so mu bile motne, odsotne, kakor da se je zagledal v neko obupno misel.

»Ne razmišljati!« sem mu rekel. »Kaj pa je to dve leti zate, ki si še mlad!«

Kaj pa je to — dve leti! A meni sta se zdela že dva meseca kot pol življenja. Vendar moja tolažba ni padla v prazno. Melanholik me je pogledal z odsotnim pogledom, ki se mu je iz temnih prividov po-

časi vračal v svetlejšo resničnost. Zganil se je, kakor da je rešen hude môle in se mi trudno nasmehtil.

Berača sta se zapletla v pogovor. Tehtala sta vse poti, po katerih se jima izplača brusiti pete. Kot v zlati knjigi spominov sta imela zapisane vse tiste hiše, kjer ju je čakala pogrnjena miza in gosposko kosilo. Nabiranje po novčičih in suhih skorjicah je bilo grenko. Vsak petek, ki je bil v Gorici dovoljen dan za beračenje, jima je vrgel trideset lir. A morala sta biti na nogah od jutra do večera. Hvalo sta pela romarskim dnevom na Skalnici. Romarji, ki se hodijo očiščevati grehov ali prosit milosti, ne poznajo črnih »patakonov«, bele novce mečejo v klobuk.

»Tak dan mi vrže do tri sto lir,« se je hvalil mlajši berač. »Če najdem dober prostor in je lepo vreme, tudi do štiri sto... A za dober prostor moram biti na mestu že kmalu po polnoči... Potem si lahko privoščim nekaj počitka...«

Bil je krepek, zdrav človek, v Trstu je imel stanovanje, ženo in hčer. Zdaj pa zdaj se je zatekal v družinsko zavetje, se očedil, se preoblekel in se za nekaj časa pogospodil. Kadar se je oglasilo pomanjkanje, se je zopet spremenil v berača.

»Po vojni nisem več delal,« je lahkomišno nasmejan kazal zdrave zobe pod črnimi brki. »In ne bom več. Kradem ne. Kradel nisem nikoli. Če me zgrabijo zaradi potepuštva, kakor zdaj, me pošljejo v domačo občino, v Trst. Nekaj dni odsedim, nato me izpustijo k ženi in hčeri...«

Mrak se je vedno bolj gostil, luči še niso prižgali. Ležal sem z rokami pod glavo. Kadar v mraku tonejo obrisi okolice, rad razmišljam. K moji glavi je počenil pustolovec in me trgal iz misli. Kazno je bilo, da ga večerni mrak prav tako sili h govorjenju kot mene k razmišljanju.

Pripovedoval mi je o vojaškem uporu v Judenburgu. Če sem mu smel verjeti, je bil med obsojenimi na smrt. Mrtvaški zvon je klenkal, krvniki so prihajali po tri in tri in jih vodili na morišče. Ne vem, koliko je dodala njegova domišljija, a njegov opis predsmrtne groze je bil tako pristen, da mi je šel do srca. Skrival se je za soobsojence, počenil v skrajni kot k zidu, rad bi se bil naredil nevidnega. Če bi bil prišel na vrsto, bi bil zadnji, a je medtem prispela brzjavka, naj prenehajo z usmrčitvami...

Iz želje po govorjenju je prešel na dogodivščine iz vojne v Galiciji. Nekoč se je na umiku izgubil od patrole in ob prvi zori stopil v neko zapuščeno hišo. Na beli postelji je našel spečega ruskega vojaka, njegova puška je bila prislonjena k steni. Ni ga ubil, ne bi mu mogel storiti zlega. Prebujeni vojak je v grozi razprl oči, nato je razprostrl

roke: »Avstrijec, golobček, moj brat, jaz sem revček, ti si revček, vsi smo ljudje...« Objela sta se. Lahko bi se bil dal ujeti, a ga ob misli na dom ni mikalo ujetništvo. Vojak mu je pokazal smer, kod naj hodi, da ne bo trčil na Ruse, ki so tipaje napredovali v neznani pokrajini...

»Ne bi ga mogel ubiti... Samo, če bi me napadel... Nisem ubil človeka, da bi vedel, niti v vojni... Samo enkrat... Neko žensko zaradi kosa kruha...«

»Da?« sem se zdrznil.

»Ali naj povem, kako je bilo?«

»Rajši ne,« sem rekel. »Kdaj drugič.«

V razpoloženju, v kakršnem sem bil tiste dni, bi mi bilo težko poslušati njegovo krvavo zgodbo. Morda se je to zgodilo med vojno, a morda v dneh, ko se je klatil po svetu in ga je ponorela lakota. Kazno je bilo, da bi se pred menoj rad znebil tega bremena, ki mu je ležalo na duši. Kdo ve, kolikokrat je že mislil, da ga je vrgel s sebe, a se ga je vedno znova zevedel... Gledal me je, iz mraka so se mu motno svetile oči.

»Pa drugič,« je rekel; ni silil vame.

Ta »drugič« nikoli ni prišel. Drugi dan sva se ločila, nikoli več se niso križale najine poti. Misel na njegovo nepovedano zgodbo pa mi ne gre iz spomina.

V jetniškem vagonu, vsak v svoji železni celici, smo se pripeljali v Trst. V zaprtem vozu, v katerem so nas vozili v sodne zapore v ulici Coroneo, mi je sedel nasproti gosposki, belolični kozjebradec z debelimi naočniki. Pripeljali so ga iz Benetk, kjer je bil na zdravniškem pregledu za duševne bolezni. Baje je bil zagrešil neko blazno dejanje. Zamišljeni obraz mu je zdaj pa zdaj spreletel živčen nasmeh, a je kot brez občutkov strmo gledal predse.

V pisarni, kjer so zapisovali njegove osebne podatke, je jasno, a s prizvokom naveličanosti v glasu odgovarjal na vprašanja.

»Vaša mati?« ga je vprašal uradnik.

»Mrtva.«

»Njeno ime?«

»Pustite mojo mater, saj vam pravim, da je mrtva,« so kozjebradcu skozi naočnike ostro zadržale oči.

Uradnik je bil prizanesljiv, ni silil vanj, zlepa mu je prigovarjal. Kozjebradec se je še huje nasršil in nestrpno zganil z glavo. Uradnik je preskočil ime njegove matere in prešel na druge podatke. Bolnik je mirno, malomarno odgovarjal in s čudaškim zanimanjem ogledoval

velike knjige na pultu. Ko je bil zopet vprašan po materinem imenu, ga je brez oklevanja povedal.

Za prvo noč so nas zaprli v posebno celico v pritličju. Drugo jutro zdravniški pregled in kopel, preden nas vtaknejo k drugim jetnikom. Glas o tej posebni skrbi mi je bil že prej prišel na uho. Velika celica, v katero so nas vrgli, mi ni vzbujala zaupanja. Bilo je stenic; potepuhi in berači so nasejali uši, da bi jih bil zlodej vesel.

Zdravniški pregled drugo jutro je bil komedija. Postavili smo se na hodniku v ravno vrsto, kakor na vojaški paradi. Prišel je zdravnik, paznik je zaklical: »Srajce kvišku!« Vsi hkrati smo potegnili srajce izza hlač in jih dvignili pod brado. Zdravnik je z mesta, kjer je stal, šel s pogledom od enega do drugega. Zamahnil je z roko. Srajce so šinile navzdol. Vsi smo bili zdravi. Posilil me je smeh.

Le kopel pod toplo prho ni bila samo navidezna. Zaprli so me v eno izmed samic, v katere so zaradi prenatrpanosti zaporov zapirali po tri jetnike. Moj novi tovariš je bil svetlolas fant, skoraj belih obrvi in rahlo rdeče obrobljenih vek. Po poklicu je bil pek, a ga je bila želja po lahkem zaslužku izvabila med tihotapce. Rad je veliko govoril, največ o sebi, in se bahal z uspehi pri ženskah.

Tretji tovariš, neki rudar iz Labinja v Istri je prišel šele za menoj. Dolg kot žrd, suhljat in zagorel, v temnoplavih hlačah in jopiču, na glavi mu je čepela smešna čepica, podobna oglavju starega klobuka brez krajevcev. Do kraja razburjen se dolgo ni mogel pomiriti, vrtel se je v krogu med blazinami in bliskal z očmi.

Dolgo je trajalo, da je spregovoril.

»Tamo v Alboni su baštonali jednog fašista, onda su me čapali i me metnuli u pržun.«

Polagoma se je umiril. Najrajši je pripovedoval o svojem Labinju in o delu v rovih. A bil je nemiren, kakor da mu drobi dušo med stenami, med katere ni predril niti žarek sonca. Misel mu je begala po istrskih bregovih, pod jasnim nebom v toplem soncu. Bil je nepismen, ni kazal niti narodne niti razredne zavesti, a mu je še iz pogledov sršela mržnja do Črnih srajc. Kadarkoli se je sredi pogovora znova živo zavedel, da je v ječi, je zaškrtal z zobmi in zabegal po celici, kakor da srdito gazi izgubljene ure.

Morje me je zmeraj strastno privlačevalo. Zopet sem bil v njegovi bližini. Nisem ga videl ne slišal, a sem skozi odprto okno čutil njegov duh. Ko so me peljali na prizivno sodišče, ki je bilo v neki starinski hiši na meji starega in novega mesta, se mi je za nekaj trenutkov odprlo pred očmi. Ožarjeno od julijskega sonca se je rahlo razgibano

prelivalo do obzorja. Nad njim se je zdaj pa zdaj poblisknila srebrna perot galeba. Strastno se mi je zahotelo, da bi se že prost sprehajal ob njegovem bregu in ga vsrkaval z vsemi čuti. Kdo ve, morda še ta dan...

V duši sem nosil plamenček upanja. Ta mi je ugasnil že ob pogledu na brezbrizne obraze sodnikov. Obravnava je potekala tako zdolgočaseno in zaspano, kakor da ne gre zame, živega človeka, ampak za spis, kateremu je treba pristaviti piko in ga zapreti v arhiv. Nehote sem se spomnil neke črtice Antona Čehova, ki opisuje sodno obravnavo na prav tak vroč poletni dan, kot je bil ta. Šodnika in tožilca je imel lenec, lomil ju je dremavec, odvetnik je težko krotil zehanje, celo obtoženec se je bolj zanimal za brenčečo muho, ki je silila skozi šipo, kot za svojo usodo...

Nisem opazoval muhe, ki je ni bilo. V tisti mračni, zatohli prostor bi nobena muha ne zašla. Opazoval sem predsednika sodišča, ki je brskal po spisih in jih obračal, kakor da prav ne ve, kaj bi z njimi. Zdelo se mi je, da berem njegove misli: »Zakon vam daje pravico za priziv. Te pravice ste se poslužili. V redu. A naša pravica je, da v imenu zakona, ki je za vse enak, vašo pritožbo zavrnamo, ker niso nastopili nobeni novi momenti, da bi lahko ovrgli prvotno sodbo.« In sodniki so obsodbo goriškega tribunala potrdili s tistim malomarnim, nekoliko pojočim glasom, ki za občutljive duše zveni kot roganje. »Bene, molto bene, è proprio così,« so se karabinjeri, ki so me spremljali, smejali tistim stavkom, ki so bili sprožili obtožnico. V svoji naravni preprostosti v njih niso čutili žalitve vojske.

Potrditev obsodbe me ni hudo prizadejala. Še zdaleč ne tako kot obsodba. Pred menoj je bil le še dober mesec ječe. Občutek, da se mi je ustavilo življenje, ni bil več tako boleč kot prve tedne. Kljub porazu mi ni bilo žal tiste poti v Trst. In nazadnje — ko sem se vrnil nazaj v življenje — mi ni bilo žal niti izgubljenih štirih mesecev. Niso bili popolnoma izgubljeni. Postal sem bogatejši, kakor po vsaki preskušnji, naj je bila še tako grenka. V mnogih mojih spisih naslednjih let ležijo sledovi tistih dni. Tedaj pa sem si želel samo eno, da bi se čimprej vrnil v svojo samico v Gorici. Tožilo se mi je po peresu. Vrstice, ki so se nizale druga k drugi, so mi krajšale ure.